

**ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԻ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԻ ԱՍ-
ՐԱԳՐՈՒՄԸ 1924թ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՍԵՃ**

1923թ. հոկտեմբերի 29-ին Թուրքիայի անկախ հանրապետության հռչակումից հետո էլ 1921թ. Սահմանադրական օրենքին զուգահեռ շարունակում էին գործել 1876թ. օսմանյան Սահմանադրության բազմաթիվ դրույթներ⁷։ Այդպիսի իրավական կարգավորումը, սակայն, չէր կարող բավարար լինել ազգային պետություն ստեղծելու նպատակ հետապնդող թուրքական քաղաքական իշխանության պահանջների իրագործման համար։ Այդ պատճառով, վերջիններիս նախաձեռնությամբ, երկրորդ ընտրված Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովում (այսուհետ՝ ԹԱՄԺ) շրջանառության մեջ դրվեց նոր սահմանադրության մի նախագիծ, որը խարսխված էր ազգի ինքնիշխանության, իշխանությունների միասնության և մեջլիսի գերակայության սկզբունքների վրա։

Նոր սահմանադրության նախագծի հիմքում դրվեցին Ֆրանսիայի 1875 և Լեհաստանի 1921թ. սահմանադրական օրենքների ուսումնասիրությունները⁸։ Նախագծի քննարկումները բուռն բանավեճեր ծնեցին իշխանամետ և ընդդիմադիր ուժերի ներկայացուցիչների միջև։ Որոշակիորեն բացարձականացնելով ազգային ինքնիշխանության սկզբունքը և դրա կենսագործման առաջնահերթ պայման համարելով երկրում խորհրդարանի գերակա դիրքի ապահովումը, մերժվեց առաջ քաշված երկպալատ օրենսդիր մարմնի կազմավորման առաջարկը և նախապատվություն տրվեց միապալատ խորհրդարանի մոդելին⁹։ Գործադիր իշխանության մեջլիսի կառավարության ձևաչափում գործելու գաղափարը և ցանկացած հակազդեցությունների և փոփոխությունների առնչությամբ ԹԱՄԺ-ին ռադիկալ և արագ որոշումներ կայացնելու հնարավորություն տալու առաջարկները միայն նպաստեցին միապալատ օրենսդիր մարմնի սահմանադրական ամրագրմանը։

Նախագծում ներառված դրույթները, որոնք նախագահին օժտում էին մեջլիսին հակակշռող լիազորություններով՝ նույնպես մերժվեցին նմանատիպ պատճառաբանություններով։ Նախագահի՝ արտամեջլիսական ընտրության եղանակի, մեջլիսից ավելի երկար պաշտոնավարելու (7 տարի) հնարավորության (նախագծի 31, 32 հոդո), կառավարության տեսակետի հաշվամամբ մեջլիսի նոր ընտրությունների վերաբերյալ որոշում կայացնելու, (նախագծի հոդ. 25), օրենքը ևս մեկ անգամ քննարկելու նպատակով մեջլիս վերադարձնելու դեպքում այն վերստին ձայների միայն 2/3ով ընդունելու (նախագծի հոդ. 36) վերաբերյալ դրույթները նույնպես մերժվեցին։ Ընդունվեց միայն զլխավոր հրամանատարության վերաբերյալ առաջարկը այն էլ մեղմացված տարբերակով (նախագծի հոդ. 40)։ Նախագծում բոլոր զինված ուժերի (ցամաքային և ծովային) զլխավոր հրամանատարությունը վերապահվում էր նախագահին։ Սա-

կայն այս առաջարկի երկար քննարկումներից և բանավեճերից հետո նախագահին ընդամենը ներկայացուցչական մի դեր վերապահվեց (ԹԱՄԺ պատկանող գլխավոր հրամանատարությունը նախագահի կողմից ներկայացվելու որոշում ընդունելով)⁴:

1924թ. Սահմանադրության գործողության մեջ մտնելով դադարեցին գործել 1921թ. Սահմանադրական օրենքը և սուլթանական 1876թ. Սահմանադրությունը (հոդ. 104): Այսպիսով վերջ տրվեց 1921թ.-ից մինչև նոր սահմանադրության ընդունման միջև ընկած ժամանակաշրջանում առկա «երկակի սահմանադրական կարգավորմանը»⁵:

1924թ. ապրիլի 20-ին ԹԱՄԺ կողմից ընդունված Սահմանադրությունը բաղկացած էր 6 գլուխներից և 105 հոդվածներից:

Առաջին գլուխ՝ Հիմնական դրույթներ (1-8-րդ հոդվածներ),
Երկրորդ գլուխ՝ Օրենսդիր իշխանություն (9-30-րդ հոդվածներ),
Երրորդ գլուխ՝ Գործադիր իշխանություն (31-52-րդ հոդվածներ),
Չորրորդ գլուխ՝ Դատական իշխանություն (53-67-րդ հոդվածներ),
Հինգերորդ գլուխ՝ Թուրքերի հանրային իրավունքներ (68-88-րդ հոդվածներ),

Վեցերորդ գլուխ՝ Տարբեր հոդվածներ (89-105-րդ հոդվածներ):

Առաջին գլխում ներառված էին Սահմանադրության հիմնարար սզբունքները: Այս գլխում տեղ գտած դրույթների համաձայն թուրքիան հռչակվում էր հարապետություն⁶, ուր ինքնիշխանությունն առանց որևէ սահմանափակման և պայմանի պատկանում էր ազգին: Որպես ազգի միակ օրինական ներկայացուցիչ՝ հռչակվում էր ԹԱՄԺ-ը: Ազգի անունից գերագույն իշխանական իրավագործությունների իրականացումը վերապահվում էր միայն նրան, որի ձեռքերում էին կենտրոնացված օրենսդիր և գործադիր իշխանությունները: Ազգային ժողովն օրենսդիր իշխանությունն իրականացնում էր անձամբ, իսկ իրեն պատկանող գործադիր իշխանությունը իր միջից ընտրված հանրապետության նախագահի և վերջինիս կողմից նշանակվող Նախարարների խորհրդի կողմից: Կառավարության գործունեությունը վերահսկվում էր ԹԱՄԺ-ի կողմից, որը յուրաքանչյուր ժամանակ կարող էր հսկել և պաշտոնանկ անել այն: Հիմնական դրույթներում պետական լեզու էր հայտարարվում թուրքերենը, իսկ մայրաքաղաք՝ Անկարան:

1937թ. դեկտեմբերի 5-ի փոփոխությունների արդյունքում⁷ Սահմանադրության 2-րդ հոդվածում ավելացվեցին իշխող ժողովրդական հանրապետական կուսակցության ծրագրում դեռևս 1931թ. ներառված 6 սկզբունքները⁸, որոնց համաձայն թուրքիան հռչակվում էր հանրապետական, ազգային, ժողովրդական, էտատիկ, աշխարհիկ և հեղափոխական պետություն: Այս սկզբունքների ամրագրումը կոչված էր արտացոլելու միակուսակցական համակարգի պայմաններում թուրքական քաղաքական իշխանության գաղափարախոսության էությունը և ընդգծելու իշխող ժողովրդահանրապետական կուսակցության և պետական իշխանության կապը: Դրանց մեկնաբանությունները տրվել էին ժողովրդահան-

րապետական կուսակցության ծրագրում և հաշվի առնելով ժամանակի քաղաքական համակարգի գրեթե բացարձակ միակուսակցական բնույթը⁹: Մեր կարծիքով Սահմանադրության վերոհիշյալ դրույթներին անդրադառնալիս կարելի է հղում անել այդ ծրագրին, որպես յուրօրինակ պաշտոնական մեկնաբանության: Ըստ ժողովրդահանրապետական կուսակցության ծրագրի հանրապետականությունը մեկնաբանվում էր որպես թուրք ազգի իշխանությունը և տիրապետությունը լավագույնս արտահայտող կառավարման ձև (և ըստ այդմ ավելի հարմար թուրք ազգին և համապատասխան նրա ազնվական ոգուն)¹⁰: Ազգայնականության սկզբունքի համաձայն թուրքական հանրապետության սահմաններում թուրքերեն խոսող, թուրքական մշակույթում մեծացած և թուրքական իդեալն իր իդեալ ճանաչող յուրաքանչյուր ոք հայտարարվում էր թուրք անկախ իր կրոնից¹¹: Իսկ ժողովրդականությունը մեկնաբանվում էր օրենքի առաջ հավասարությամբ, ժողովրդավարականությամբ, ազգի ընդհանուր իրավունքներից դուրս արևել անհատի կամ խմբավորման համար արտոնությունների չճանաչմամբ, դասակարգային պայքարի մերժմամբ¹²: Էտատիզմը պետական մասնակցությունն է երկրի տնտեսության մեջ՝ օտարերկրյա կապիտալի ազդեցության վերացման և արդյունաբերության հիմնական ճյուղերը պետության ձեռքերում կենտրոնացնելու նպատակով¹³: Աշխարհիկությունը (լաիցիզմ) մեկնաբանվում էր ոչ միայն որպես կրոնական գաղափարների անջատում պետական և աշխարհիկ գործերից և քաղաքականությունից, այլև ժամանակի քաղաքակրթության և գիտության սկզբունքներին և ձևերին համապատասխանող, աշխարհիկ կարիքները բավարարող օրենսդրության ստեղծում: Սակայն կուսակցության ծրագրում հատուկ նշվում էր, որ լաիցիզմը չի կարելի նույնացնել անթեիզմի հետ¹⁴: Հեղափոխականությունը դա «թուրք ազգի կողմից իրականացված հեղափոխությունից ծագած և զարգացած սկզբունքներին հավատարմությունը և պաշտպանությունն» էր¹⁵:

Սահմանադրության մեջ օրենսդիր և գործադիր իշխանություններին, նրանց փոխադարձ զսպումներին ու հակակշիռներին էին նվիրված երկրորդ և երրորդ գլուխները:

Երկրորդ գլխում ընդգրկված էին դրույթներ, որոնք առանցքային նշանակություն ունեին ԹԱՍԺ պատգամավորի կարգավիճակի համար: Սահմանադրությամբ նախատեսվում էր ընտրական ակտիվ իրավունքի իրականացումը 22 տարեկանից, իսկ պասսիվ իրավունքների իրականացման համար անհրաժեշտ նվազագույն տարիքային սահման էր նշվում 30 տարեկանը¹⁶: Հիմնական օրենքում ամրագրված էին նաև այն պայմանները, որոնց առկայությունն արգելք էր հանդիսանում պատգամավորական թեկնածության առաջադրման համար: Պատգամավոր չէին կարող ընտրվել անձինք, որոնք գտնվում էին արտասահմանայան պետական ծառայության մեջ, դատապարտվել էին ծանր պատժի կամ պատժի այնպիսի հանցագործություններից մեկի համար ինչպիսիք են հափշտակությունը, կեղծարարությունը, խարդախությունը, վստահության չարաշահումը, չա-

րամիտ սնանկությունը, գտնվում էին խնամակալության տակ, հավակնում էին օտարերկրյա քաղաքացիության, զրկված էին քաղաքացիական իրավունքներից, թուրքերեն կարդալ և գրել չգիտեին (հոդ. 12): Սահմանադրության մեջ ամրագրված էր նաև նորընտիր պատգամավորի՝ պաշտոնը ստանձնելիս տրվող երդման տեքստը¹⁷: Պատգամավորի լիազորությունների ժամկետը ԹԱՄԺ լիազորություններին համապատասխան սահմանվում էր չորս տարի, նրան տրվում էր նաև վերընտրման հնարավորություն: Սահմանադրությամբ հռչակվում էր պատգամավորական մանդատի ազատությունը¹⁸, դրա անհամատեղելիությունը պետական ծառայության հետ: Հռչակվում էր որ յուրաքանչյուր պատգամավոր հանդիսանում է ոչ միայն իր շրջանի, այլև ողջ երկրի ներկայացուցիչը: Երկրորդ զլխում դրույթներ էին ամրագրված նաև պատգամավորի անձեռնամխելիության, դրանից զրկելու կարգի վերաբերյալ: Ընտրությունից առաջ կամ հետո կատարված հանցագործության մեջ մեղադրվող ԹԱՄԺ պատգամավորի հարցաքննությունը, ձերբակալությունը կամ դատաքննությունը կարող էր իրականացվել միայն մեջլիսի ընդհանուր նիստում ընդունված որոշման հիման վրա: Մեղադրական դատավճռի իրականացումը հետաձգվում էր մինչև պատգամավորական լիազորությունների ժամկետի ավարտը, սակայն այդ ժամանակահատվածի վրա վաղեմության ժամկետ չէր տարածվում: Նման դեպքերում պատգամավորը զրկվում էր մանդատից բացառությամբ հոդ. 27-ով նախատեսված դեպքերի, երբ ԹԱՄԺ ներկա անդամների երկու երրորդով ընդունված որոշմամբ պատգամավորի դեմ պետական դավաճանության կամ կոռուպցիայի մեղադրանք էր առաջադրվում, կամ 12-րդ հոդվածում հիշատակված հանցագործություններից մեկով դատավճռի օրինական ուժի մեջ մտնելու դեպքում: Պատգամավորն օժտվում էր նաև ինդեմնիտետով. նա չէր կարող պատասխանատվության ենթարկվել իր կատարած քվեարկության, ելույթի և հայտնած կարծիքի համար, եթե դրանցում առկա չէին քրեական հանցագործության հատկանիշներ (օրինակ զրպարտություն, վիրավորանք և այլն): Սահմանադրության համաձայն պատգամավորներին տրվում էր նաև օրենսդրական նախաձեռնության իրավունք: Պատգամավորի լիազորությունները դադարում էին պետական ծառայության անցնելու, մանդատից հրաժարվելու, մեջլիսի աշխատանքներից երկու ամսվա անհարգելի բացակայության, նրա նկատմամբ օրենքով նախատեսված հիմքերով խնամակալության սահմանման, մահվան դեպքերում:

Սահմանադրությունը ամրագրում էր, որ ԹԱՄԺ-ը հավաքվում է ամեն տարի նոյեմբերի սկզբին առանց հատուկ հրավերի: Այդ ժամանակ էլ ԹԱՄԺ-ն իր կազմից մեկ տարով ընտրում էր ԹԱՄԺ նախագահին և նրա երեք տեղակալներին: Մեջլիսի աշխատանքներն ընդմիջվում էին առավելագույնը վեցամսյա ժամկետով՝ պատգամավորներին հնարավորություն ընձեռնելով շրջել երկրում, ուսումնասիրել իրավիճակը, իրականացնել հսկողական գործառույթներ: Այդ ժամանակահատվածի մեջ ներառվում էր նաև պատգամավորի հանգստի համար հատկացվող ժամսնակահատ-

վածը: Այդպիսի ընդմիջումների ժամանակ ԹԱՍԺ-ը կարող էր նիստի կանչվել հանրապետության նախագահի, ԹԱՍԺ նախագահի, ԹԱՍԺ պատգամավորների մեկ հինգերորդի պահանջով: Մեջլիսն իր նիստերն անցկացնում էր իր կանոնադրության համաձայն, դռնբաց: Դրանց բովանդակությունը հրապարակվում էր տպագիր մամուլում, եթե այլ բան չէր նախատեսվում ԹԱՍԺ որոշմամբ: ԹԱՍԺ բացառիկ իրավասությանն էին պատկանում օրենքների ընդունումը, փոփոխությունը, մեկնաբանումը և վերացումը, օտարերկրյա պետությունների հետ պայմանագրերի և համաձայնագրերի կնքումը, պետական բյուջեի և բյուջեի կատարման վերաբերյալ օրենքների քննարկումն ու ընդունումը, դրամահատությունը, մենաշնորհային պայմանագրերի, ֆինանսական պարտավորություններ պարունակող պայմանագրերի և կոնցեսիաների հաստատումը և վերացումը, մասնակի կամ լրիվ համաներումը, պատժի մեղմացումն ու փոխարինումը, դատական քննության և մեղադրական դատավճիռների իրազորման կասեցումը, պատերազմի և խաղաղության հայտարարումը, մահապատժի վերջնական դատավճիռների հաստատումը¹⁹: Մեջլիսը կառավարության գործունեության նկատմամբ իր հսկողական գործառույթներն իրականացնում էր ոչ միայն բյուջետային օրենքների հաստատման, դրանց կատարման նկատմամբ հսկողության միջոցով, այլև հարցումների, հարցապնդումների, ինչպես նաև խորհրդարանական հետաքննությունների իրականացման միջոցով, որոնց իրականացման կարգը սահմանվում էր ԹԱՍԺ կանոնադրությամբ: ԹԱՍԺ գործունեության վաղաժամ դադարեցում հնարավոր էր միայն դրա անդամների բացարձակ մեծամասնության կողմ լինելու դեպքում, երբ կայացվում էր ԹԱՍԺ ինքնալուծարման և նոր խորհրդարանական ընտրությունների անցկացման որոշում: Որևէ այլ մարմնի տրված չէր ԹԱՍԺ լուծարման հարցի բարձրացման իրավունք ու հնարավորություն:

Սահմանադրությունը պետության գլուխ էր հռչակում նախագահին, որը որպես այդպիսին հատուկ հանդիսավոր դեպքերում նախագահում էր ԹԱՍԺ, ինչպես նաև, երբ անհրաժեշտ էր համարում, կառավարության նիստերը: Թուրքիայի հանրապետության նախագահն ընտրվում էր ԹԱՍԺ կողմից ընդհանուր նիստում սեփական անդամներից լեգիսլատուրայի ողջ ժամկետով՝ չորս տարով և կարող էր վերընտրվել, սակայն պաշտոնավարության ընթացքում նախագահը չէր կարող մասնակցել ԹԱՍԺ քննարկումներին, աշխատանքներին և քվեարկություններին: Թուրքիայի 1924թ. սահմանադրությամբ նախատեսված չէր վոխնախագահի ինստիտուտը և այն դեպքերում երբ նախագահը չէր կարող իրականացնել իր պարտականությունները, հիվանդության, արտասահմանյան ճանապարհորդության, մահվան, պաշտոնաթողության կամ այլ դեպքերում նրա պարտականությունները ժամանակավոր փոխարինման կարգով իրականացնում էր մեջլիսի նախագահը: Մեջլիսի նստաշրջանի ընթացքում նախագահի մահվան կամ պաշտոնաթողության դեպքում մեջլիսի կողմից անմիջապես պետք է ընտրվեր նոր նախագահ, իսկ եթե նման դեպք էր

պատահում մեջլիսի արձակուրդի ժամանակ, ապա մեջլիսի նախագահի կողմից անմիջապես հրավիրվում էր մեջլիս և իրականացվում էին նոր ընտրություններ, իսկ այն դեպքում երբ ԹԱՄԺ լիազորությունների ժամկետն ավարտվում էր կամ ընդունվում էր ինքնալուծարման վերաբերյալ որոշում, ապա նախագահին ընտրվում էր արդեն նոր ԹԱՄԺ կողմից: Սահմանադրության համաձայն նախագահի պաշտոնը ստանձնելիս տրվում էր երդում, որի տեքստը ամրագրված էր Սահմանադրության մեջ¹⁰: Յուրաքանչյուր տարվա նոյեմբերին նախագահը, կամ նրա հանձնարարությամբ վարչապետը, ԹԱՄԺ առջև հանդես էր գալիս ամենամյա ուղերձով կառավարության նախորդ տարվա գործունեության արդյունքների և այն միջոցառումների շարադրմամբ, որոնք նպատակահարմար էր համարվում իրականացնել հաջորդ տարվա ընթացքում: Սահմանադրության համաձայն նախագահը տասնօրյա ժամկետում ստորագրում և հրապարակում էր ԹԱՄԺ ընդունած օրենքները: Բացառությամբ հիմնական և բյուջետային օրենքների, նախագահին կարող էր չստորագրել և առարկություններով կամ առաջարկություններով վերադարձնել օրենքը ԹԱՄԺ նորից քննարկման, սակայն ԹԱՄԺ կողմից նորից նախնական տեսքով ընդունվելու դեպքում պարտավոր էր հրապարակել այն օրենքով նախատեսված ժամկետներում: Նախագահը պատասխանատվության հարց կարող էր բարձրացվել ԹԱՄԺ առջև պետական դավաճանության համար: Նախագահը կառավարության ներկայացմամբ կարող էր վերացնել կամ նվազեցնել դատարանների կողմից նշանակված պատիժները հիվանդության կամ զառամյալ տարիքի հատուկ պատճառներով, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ խոսքը վերաբերում էր ԹԱՄԺ կողմից հարուցված մեղադրանքներով դատապարտված նախարարներին:

Նախագահը ԹԱՄԺ անդամներից նշանակում էր վարչապետ, իսկ վերջինիս առաջարկությամբ՝ նախարարներին: Նախարարների խորհուրդը մեկշաբաթյա ժամկետում ԹԱՄԺ-ին ներկայացնում էր իր ծրագիրը, և համապարտ պատասխանատվություն կրում կառավարության վարած քաղաքականության համար, իսկ յուրաքանչյուր նախարար՝ կրում էր անձնական պատասխանատվություն իր իրավասության մեջ մտնող գործերի, իրեն ենթակա անձանց գործողությունների, ինչպես նաև իր կողմից իրականացված ընդհանուր քաղաքական ղեկավարության համար: Նախարարների պարտականությունները և պատասխանատվությունը, նախարարութ-յունների կառուցվածքը սահմանվում էին հատուկ օրենքներով: Սահմանադրությունը թույլատրում էր նաև երկու նախարարական պորտֆելների ժամանակավոր համատեղում, եթե նախարարը գտնվում էր արձակուրդում կամ որևէ այլ պատճառով ի վիճակի չէր կատարել իր պարտականությունները: Նախարարական պաշտոնից հեռացմանը կարող էր հանգեցնել ինչպես վարչապետի առաջարկության հիման վրա նախագահի կողմից նրան պաշտոնից ազատելը, այնպես էլ Նախարարների խորհրդի անդամի դեմ Գերագույն դատարանում գործ հարուցելու ԹԱՄԺ որոշումը: Սահմանադրությունը կառավարությանն ընձեռում էր կարգու-

կանոնի հաստատման, օրենքների հետ կապված առանձին հարցերի մեկնաբանման նպատակով նաև կարգադրությունների ընդունման և Պետական խորհրդին ներկայացման հանրավորություն, եթե դրանք չէին պարունակում նոր դրույթներ: Այդ կարգադրություններն ուժի մեջ էին մտնում հանրապետության նախագահի կողմից ստորագրվելուց և հրապարակվելուց հետո: Այն դեպքում, եթե նշված ակտերը վիճարկվում էին որպես օրենքին հակասող, դրանց ճակատագիրը որոշում էր ԹԱՄԺ-ը:

Պետական խորհուրդը հիմնականում կոչված էր զբաղվելու լիազորությունների վերաբերյալ միջգերատեսչական վարչական հայցերի և վեճերի քննությամբ ու լուծմամբ, կառավարության կողմից նախապատրաստված օրինագծերի կամ իր ուսումնասիրությանը ներկայացված կոնցեսիոն պայմանագրերի կամ պետական կապալների վերաբերյալ եզրակացություն տալով: Նրա վրա կարող էին դրվել նաև Պետական խորհրդի մասին հատուկ օրենքում կամ այլ հետագա օրենքներում սահմանված այլ պարտականություններ (հոդ. 51): Պետական խորհրդի նախագահը և անդամներն ընտրվում էին ԹԱՄԺ կողմից իրենց՝ գիտելիքներով և փորձով հայտնի բարձրաստիճան անձանցից:

Պետական համակարգին էր նվիրված Սահմանադրության չորրորդ գլուխը:

Սահմանադրությամբ հռչակվում էր արդարադատություն իրականացնելիս դատարանների անկախությունը և ազատությունը, նրանց ենթարկվելը միայն օրենքին և ԹԱՄԺ կամ Նախարարների խորհրդի կողմից դրանց դատավճիռների և որոշումների վիճակում կամ հետաձգման անթույլատրելիությունը: Դատարանների կառուցվածքը, պարտականությունները, ենթակայությունը, դատավորների որակավորումը, իրավունքներն ու պարտականությունները, աշխատավարձը, նրանց նշանակման և ազատման կարգը որոշվում էին հատուկ օրենքներով: Դատավորներին ուղղակիորեն արգելվում էր զբաղեցնել այլ հանրային կամ մասնավոր պաշտոններ, բացի նրանցից, որոնք նախատեսված էին օրենքով: Դատավարությունը կարող էր անցկացվել ինչպես դռնբաց, այնպես էլ դռնփակ միստում դատավարության կանոններին համապատասխան: Դատարաններին արգելվում էր հրաժարվել իրենց իրավասության մեջ մտնող գործերի քննությունից, իսկ ընդդատության պատճառով հրաժարումը պետք է ամրագրվեր դատական որոշմամբ:

Սահմանադրությունը նորմեր էր պարունակում միայն Գերագույն դատարանի մասին, մնացած դատարաններին առնչվող հարցերը թողնելով օրենսդրական կարգավորմանը: Ըստ այդմ սահմանվում էր, որ Գերագույն դատարանը մշտապես գործող մարմին չէր: Այն կազմավորվում էր ԹԱՄԺ որոշմամբ, երբ վերջինս դա անհրաժեշտ էր համարում: Այն կոչված էր իրականացնելու էր Նախարարների խորհրդի նախագահի և անդամների, Պետական խորհրդի, Վճռաբեկ պալատի նախագահի և անդամների պաշտոնեական հանցագործությունների քննությունը: Գերագույն դատարանը կազմված էր 21 անդամներից, որոնցից 11-ը և 10-ը համապատաս-

խանաբար Վճռաբեկ պալատի և Պետական խորհրդի նախագահներից և անդամներից: Գերագույն դատարանի անդամներն իրենց կազմից գաղտնի քվեարկությամբ՝ ծայների բացարձակ մեծամասնությամբ ընտրում էին դատարանի նախագահ և նրա տեղակալ: Դատարանը գործը քննում էր նախագահողի և 14 անդամների կազմով: Մնացած 6 անդամները համարվում էին պահեստային, որպեսզի անհրաժեշտության դեպքում փոխարինեն դատարանի անդամների թափուր տեղերը: Պահեստային անդամներն ընտրվում էին վիճակահանությամբ՝ 3-ական՝ Վճռաբեկ պալատի և Պետական խորհրդի ընտրված անդամների թվից: Գերագույն դատարանի որոշումները կայացվում էին ծայների բացարձակ մեծամասնությամբ: Գերագույն դատարանում դատախազի պարտականություններն իրականացնում էր Գլխավոր դատախազը:

Թուրքիայի 1924թ. Սահմանադրությամբ ամրագրված կառավարման մոդելն իր բնույթով կարելի է համարել Աժ կառավարություն, որը հիմնված է օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների միասնության և կենտրոնացման վրա: 1924թ. Սահմանադրությունը իր ոգով անկասկած ժողովրդավարական էր, սակայն դա ավելի շուտ ժողովրդավարության «մեծամասնական» կամ «Ռուսսոյական» հայեցակարգ էր, քան զսպումների և հակակշիռների բարդ համակարգի վրա հիմնված ազատական ժողովրդավարություն⁴: «Մեծամասնական» տեսության համաձայն «ինքնիշխանությունը» ազգի ընդհանուր կամքն է (որը պրակտիկայում պետք է մեկնաբանվի որպես մեծամասնության կամք) և որպես այդպիսին բացարձակ, անքակտելի և անսխալ: Ուստի օրենսդիրը ներկայացնում է ազգի իրական կամքը: Չեռևաբար օրենսդիր իշխանության սահմանափակումը հավասարազոր է ազգային կամքի սահմանափակմանը, որն էլ հանգեցնում է ազգի ինքնիշխանության սահմանափակմանը: Ազգի ինքնիշխանության սկզբունքը բացարձակացնող Թուրքիայի հանրապետության հիմնադիրների համար դրա որևէ ձևով կամ չափով սահմանափակման վերաբերյալ ցանկացած միտք արդեն անընդունելի էր և ենթակա չէր կարող լինել քննարկման: Այդպիսի սահմանափակումները ոչ անհրաժեշտ և ոչ էլ օգտակար կարող էին լինել, քանզի ժողովրդավարության Ռուսսոյական տեսության համաձայն ընդհանուր կամքը միշտ ճիշտ է: Ակնհայտ է, որ ժամանակակից ժողովրդավարական տեսությունները այլևս չեն հենվում ընդհանուր կամքի նման մետաֆիզիկական հայեցակարգի վրա: Սակայն Ռուսոյական գաղափարները տևական ազդեցություն ունեցան Ֆրանսիական ժողովրդավարական մտքի վրա, որից ազդվել են նաև թուրք հեղափոխականները:

Չպետք է անտեսել, որ 1924թ. Սահմանադրությունը սուլթանության դեմ ուղղված երկար պայքարի արդյունք էր: Չեռևաբար զարմանալի չէ որ համար մեկ սպառնալիքն ազգային շահերին համարվում է սուլթաններից եկողը: Չայտնի չէ, արդյոք 1924թ. Սահմանադրության «հայրերը» լիովին չէին գիտակցում, որ մեծամասնության բռնակալությունը հնարավոր է այնքան և վտանգավոր է այնքան, որքան անձնական բռնակալութ-

յունը, սակայն այս բավականին պարզունակ մոտեցումը ժողովրդավարությանը առկա էր 1924թ. Սահմանադրության շատ առումներում: Սահմանադրությամբ ԹԱՄԺ-ին լիիշխանությամբ օժտելը, նրա և գործադիրի փոխադարձ հսկողության հնարավորությունների, զսպումների և հակակշիռների համակարգի անհավասար բաշխումը բխեցվում էր ազգային անսահմանափակելի ինքնիշխանության գաղափարի որոշակի բացարձակեցումից, երբ ամրագրվում էր իշխանությունների թևերի միջև հարաբերությունների մի մոդել, որը խորհրդարանին ցանկացած ժամանակ հնարավորություն էր ընձեռում հսկել կառավարության գործունեությունը կառավարության ծրագրին հավանություն տալու կամ չտալու, խորհրդարանական հարցապնդումների, խորհրդարանական հետաքննությունների միջոցով, երբ Սահմանադրության մեջ ուղղակիորեն ամրագրված էր ցանկացած ժամանակ կառավարությանը պաշտոնանկելու հնարավորությունը: Միևնույն ժամանակ խորհրդարանին լուրջ հակազդելու լծակներ գործադիր իշխանությանը չէր տրվում: Ի տարբերություն խորհրդարանի կառավարությունը որևէ կերպ չէր կարող մասնակցել խորհրդարանի արձակման գործընթացին, որը նախատեսվում էր միայն ինքնալուծարման կամ ինքնաարձակման ձևաչափով: Նախագահին տրված չէր օրենսդրական նախաձեռնության իրավունք, իսկ նրան տրված վետոյի իրավունքը շատ թույլ լծակ էր, քանզի կիրառելի չէր բոլոր օրենքների նկատմամբ և հաղթահարվում էր խորհրդարանի կողմից ձայների պարզ մեծամասնությամբ: Այլ հարց է, որ նախագահի համար սահմանվում էր որոշակի բարենպաստ կարգավիճակ կապված իր կողմից արձակված հրամանագրերի համար անպատասխանատվության հետ, քանի որ նախագահական ակտերը վավերացվում էին վարչապետի և համապատասխան նախարարի կողմից, որոնք էլ պատասխանատվություն էին կրում դրանց համար: Նախագահի պատասխանատվության հարց կարող էր բարձրացվել ԹԱՄԺ-ում միայն հայրենիքի դավաճանության հետ կապված հարցերով: Նախագահին տրված բանակի գլխավոր հրամանատարի պաշտոնը կրում էր ձևական բնույթ և զրկված էր պրակտիկ կիրառության հնարավորությունից:

Սակայն կառավարման նման մոդելի սահմանադրական ամրագրման և Թուրքիայում գոյություն ունեցող փաստական իրավիճակի մեջ տարբերություններն ակնհայտ էին: Գործնականում ԹԱՄԺ տեսական գերակայությունը հաճախ ձևափոխվում էր գործադիրի դոմինանտության, քանզի գործադիրը սովորաբար կազմված էր կուսակցության կամ խմբակցության ղեկավարներից, մինչդեռ օրենսդիրը ներառում էր քանակապես շատ, սակայն քաղաքականապես ավելի թույլ շարքային կուսակցականների: Առկա էր կուսակցական և կառավարման ապարատի միահյուսում, երբ կուսակցության ղեկավար անձինք զբաղեցնում էին բարձրագույն պետական պաշտոններ, իսկ տեղերում կառավարման պետական մարմինները գլխավորում էին կուսակցության շրջանային կազմակերպությունների ղեկավարները: Թե միակուսակցական (1924-1946), թե

բազմակուսակցական տարիներին գործադիրը գլխավորողների ավտորիտար ղեկավարության և ուժեղ կուսակցական կարգապահության պայմաններում ԹԱՄԺ դերը նվազեցվել էր երկրորդականի: Դա պայմանավորված էր նաև նախագահների՝ Աթաթյուրքի և Ինյոնյուլի անձնական հատկանիշներով:

Կյանքի չէին կոչված Սահմանադրությամբ ամրագրված երաշխիքները նաև դատական իշխանության անկախության վերաբերյալ: Չնայած դատական իշխանության և դատարանների անկախության և միայն օրենքին ենթարկվելու, դրանց գործունեությանը և արդարադատության իրականացմանը ցանկացած միջամտության անթույլատրելիության սահմանադրական հռչակումներին և պահանջներին, գործնականում ստեղծված պայմանները ուղղակիորեն հնարավորություն չէին տալիս դրանց կենսագործման համար: Գործող օրենսդրության համաձայն դատավորները նշանակվում էին արդարադատության նախարարության կողմից: Արդարադատության նախարարությունն էր իրականում որոշում նաև դատավորների տեղափոխումների և պաշտոնեական առաջխաղացման կոչումների ու պատասխանատվության հետ կապված բոլոր հարցերը²³: Այդպիսի պայմաններում խոսք չէր կարող լինել նրանց անկախության մասին: Սահմանադրությամբ չէր արգելվում արտակարգ դատարանների ստեղծումը: Թուրքիայում իշխանությունների կողմից ստեղծված արտակարգ դատարանները կոչված էին քննելու գործող կարգերի դեմ ուղղված ծանր հանցագործությունները, սակայն իրականում դրանք օգտագործվում էին իշխանությունների քաղաքական հակառակորդների վնասագերծման և ահաբեկման նպատակով²⁴: Բացակայում էր նաև Սահմանադրությանը օրենքների համապատասխանության ստուգման օրենսդրորեն ամրագրված որևէ հնարավորություն: Սահմանադրական դատարան դատական համակարգում նախատեսված չէր, իսկ ընդհանուր իրավասության դատարաններին տրված չէր նման լիազորություն: Դա զրեթե անսահմանափակ հնարավորություններ էր ստեղծում ԹԱՄԺ համար ցանկացած օրենքի ընդունման ու կենսագործման համար, որոնք կարող էին ոչ միայն չհամապատասխանել սահմանադրական դրույթներին, այլև նույնիսկ ուղղակի հակասել դրանց²⁴:

1924թ. Սահմանադրությամբ ողջ իշխանությամբ մեջլիսին օժտելը, և գործադիրին սահմանափակ հնարավորություններ ընձեռելը, բացի ազգային ինքնիշխանության սկզբունքի արտահայտություն հանդիսանալուց, երբեմն ստեղծում է նաև գործադիրի նկատմամբ էմոցիոնալ և անհարկի անվստահություն տպավորություն:

Սահմանադրական զսպումների և հակակշիռների անհամաչափությունը լուրջ խնդիր չէր առաջացնում միակուսակցական համակարգի գոյության տարիներին, քանզի միակուսակցական համակարգը ինքը ենթադրում էր ողջ իշխանության ուժեղ կենտրոնացում: Դա կարող է պատճառաբանվել և հիմնավորվել, որ ժամանակաշրջանի բարեփոխումները հազիվ թե հնարավոր լինեին իրականացնել մի քաղաքական համակարգի

կողմից, ուր այդպիսի իշխանությունը բաժանված և ցրված էր: Սակայն 1946թ. բազմակուսակցական համակարգին անցում կատարելուց հետո Սահմանադրության թերությունները ակնհայտ դարձան: Դա 1950-ական թթ. վերջերին զգալիորեն մեծացրեց լարումը իշխող դեմոկրատական կուսակցության և ընդդիմադիր հանրապետականների միջև: 1960թ. զարմանը կառավարության կողմից իրականացված ավտորիտար միջոցառումները լայնածավալ հուզումներ առաջացրեցին երկրում: 1960թ. մայիսի 27-ին թուրքական զինված ուժերը տապալեցին Սենդերեսի կառավարությունը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տե՛ն օ՛ծբւ՛մւն Երցւ՛ն. *Türk anayasa hukuku*. Ankara. 2000. էջ 31:
2. Տե՛ն Կա՛ււզ Խ. Կ. *Türkiende siyasal system arayısı ve yürütme güçlendirilmesi*. Ankara. 2000. էջ 391
3. Խան՛ժր. Օսմանլւ – *Türk Anayasal Gelismeleri*. Istanbul. 1995 էջ 224:
4. Այդ մասին տես ավելի մանրամասն *Gözbüyük ve Sezgin 1924 Anayasası Hakkında Meclis Görümleri*, Ankara, 1957: էջ 43
5. Խան՛ժր. Օսմանլւ – *Türk Anayasal Gelismeleri*. Istanbul. 1995, էջ 259:
6. Կառավարման հանրապետական կարգի վերաբերյալ դրույթը 1924թ. Սահմանադրության միակ դրույթն էր, որը 102-րդ հոդվածի համաձայն որևէ ձևով և որևէ հանգամանքներում վերանայման առարկա հանդիսանալ չէր կարող:
7. Թուրքիայի Սահմանադրությունը որպես կոշտ սահմանադրություն մի քանի անգամ ենթարկվել է փոփոխությունների՝ 1928, 1934, 1937, 1945թթ.: Վերջին փոփոխությունը կրում էր զուտ խմբագրական բնույթ և նպատակ ուներ սահմանադրության տեքստի օտար արմատներ ունեցող բառերը փոխարինել թուրքական արմատ ունեցող համապատասխան բառերով:
8. Անվանվում են նաև 6 նետեր՝ ի նկատի ունենալով Ժողովրդադեմոկրատական կուսակցության էմբլեման
9. Միակուսակցական կառավարումը կարճատև ընդհատմամբ տևել է մինչև 1946թ.
10. Տե՛ն Մ. Կեմալ. *Путь новой Турции*. т. 4, М. 1934. Программа Народно-республиканской пртии. էջ 328:
11. Նույն տեղում էջ 328: Թուրքական սահմանադրությունը օրինականացնում էր ազգայնական գաղափարախոսության կողմից ազգային և քաղաքացիական պատկանելության նույնացումը, որի արդյունքում թուրքիան ներկայացվում էր միատարր և անտեսվում էին ազգային փոքրամասնություններն իրենց խնդիրներով: Թուրքական գրականության մեջ կարելի է հանդիպել հիշատակությունների հայկական կամ հունական ծագմամբ «թուրքերի» մասին:
12. Նույն տեղում էջ 330:

13. Տե՛ս Фельдман Д. И. Государственный строй турции. М. 1957, էջ 21.
14. Տե՛ս М. Кемаль. Путь новой Турции. т. 4, М. 1934. Программа Народнореспубликаической пртии. էջ 330:
15. Նույն տեղում էջ 330: Թուրքական աղբյուրներում սովորաբար քեմալական հեղափոխությունը ի նկատի է ունեցվում դրա լայն իմաստով՝ ոչ միայն կառավարման կարգի փոփոխությունը, այլև դրանից հետո իրականացված բարեփոխումները երկրի կյանքի տարբեր ոլորտներում (ծթ. - հեղինակի):
16. Քաղաքացիներն ակտիվ ընտրական իրավունքով օժտվում էին 22 տարեկանից, իսկ պասսիվ ընտրական իրավունքով 30 տարեկանից: Դա 1934թ փոփոխություններից հետո, մինչև այդ 18 տարեկանից, կանայք չունեին ընտրական իրավունք: Թուրքական ընտրական օրենսդրությունը, մասնավորապես երկրորդ աշխարհամարտից հետո ենթարկվել է մի շարք փոփոխությունների 1946, 1950, 1954 թթ.:
17. Մինչև 1928թ. սահմանադրական փոփոխությունները այդ երդումը կրում էր կրոնական բնույթ:
18. Պատգամավորական մանդատի ազատությունը նշանակում է պատգամավորի խորհրդարանական գործունեության իրականացման մեթոդների և եղանակների ընտրության ազատություն, երբ պատգամավորը չի կարող ետ կանչվել ընտրողների կողմից և հաշվետվություն չի ներկայացնում, ընտրողների պատվիրանները պարտադիր չեն նրա համար:
19. Մինչև 1928թ. սահմանադրական փոփոխությունները այս ցանկը սկսվում էր շարիաթի դրույթների կենսագործման պարտականության հիշատակությամբ:
20. Ուներ կրոնական բովանդակություն մինչև 1928թ. սահմանադրական փոփոխությունները
21. Տե՛ս Tuprul Ansay and Don Wallace, Jr. Introduction to Turkish Law. Ankara. 1966. էջ 26:
22. Տե՛ս Керимов М. А., Государственный строй Турции, М. 1956, էջ 61:
23. Ավելի մանրամասն տես Aybars Ergün. Istiklal Mahkemeleri. Istanbul 1997:
24. Տե՛ս Gözler Kemal. Türk anayasa hukuku. Bursa. 2000. էջ 67: